

وجه التزامی و زمانهای افعال

تقی وحیدیان کامیار

گرچه تحقیق در دستور زبان فارسی به صورت مستقل از حدود دوست سال پیش آغاز گشته و در دهه‌های اخیر تحقیقات بیشتر، بویژه از سوی زبانشناسان، در این مورد به عمل آمده است، اما هنوز نکات مبهم و حل نشده در دستور زبان فارسی کم نیست. از جمله این مسائل یکی وجه التزامی است که دستورنویسان، چه ایرانی و چه خارجی؛ چه زبانشناس و چه غیر زبانشناس، بررسی علمی و همه جانبه‌ای در آن نکرده‌اند. البته دکتر احمد شفایی ضمن نقد نظرات دستورنویسان در زمینه وجه التزامی، تحقیقی نسبتاً دقیق در این باره انجام داده، اما هیچ یک از دستورنویسان و از جمله خود ایشان به یک مسأله اساسی در باب وجه التزامی نپرداخته یا به عبارت دیگر از آن غافل مانده‌اند. در این گفتار به بررسی این مسأله می‌پردازیم، اما نخست بهتر است اشاره‌ای به وجه التزامی بکنیم:

غرض از وجه، ساختهایی از فعل است که با نظر گوینده به طرز اجرای فعل از جنبه‌های امری بودن، مسلم بودن یا مسلم نبودن رابطه دارد. ساختهای افعال در فارسی سه وجه دارد: اخباری، التزامی و امری.

وجه اخباری آن است که گوینده وقوع فعل را مسلم بداند و به گفته دکتر شفایی گوینده نسبت به وقوع فعل بی‌طرف باشد (شفایی ۱۳۶۳: ۸۸).

وجه التزامی آن است که گوینده وقوع فعل را مسلم و قطعی مطرح نسازد، یعنی وقوع فعل را به صورت الزام، تردید، آرزو، توصیه، شرط، دعا یا میل مطرح کند. دکتر شفایی در وجه التزامی دید گوینده را نسبت به وقوع فعل به دو صورت خلاصه می‌کند: در مضارع التزامی حاکی از تمایل است و در ماضی التزامی تردید (همان: ۸۹).

دکتر خانلری معتقد است «فعلی که به وجه التزامی است همیشه به دنبال فعل دیگری می‌آید.» (ناتل خانلری ۱۳۵۲: ۳۰). البته همیشه قبل از فعل التزامی فعل نمی‌آید، مثلاً واژه‌هایی مانند کاش، اگر، شاید (در زبان فارسی امروز) قبل از فعل التزامی می‌آیند و فعل نیستند. بعلاوه گاه وجه التزامی به تنهایی نیز کاربرد دارد. به هرحال معمولاً پیش از فعل التزامی واژه یا عبارتی می‌آید که دلالت بر نامسّم بودن اجرای فعل دارد. دکتر شفایی اینها را کلمات و افعال وجهی می‌نامد و می‌گوید اینها مبین مناسبات گوینده با طرز عمل فعل هستند و در تعیین وجه دستوری فعل بعد از خود مؤثرند.

کلمات وجهی عبارت‌اند از باید، شاید، کاش، اگر، مبادا و عبارتی که به معانی این واژه‌ها به کار می‌رود. همچنین فعلهای خواستن و توانستن و فعلهایی که در جمله‌های مرکب پیرو مقصدی قرار می‌گیرند، مانند: رفتم که او را ببینم.

نتیجه‌ای که از مطالب دست‌نویسان حاصل می‌شود این است که وجه اخباری و وجه التزامی در تقابل با هم هستند؛ وجه اخباری وقوع فعل را به صورت مسّم می‌رساند و اگر پیش از افعال وجه اخباری کلمات وجهی التزامی ساز، که دلالت بر عدم قطعیت وقوع فعل دارند، بیاید وجه فعل از اخباری بدل به التزامی می‌شود.

مثلاً فعل جمله «ایرج امتحان داد» در وجه اخباری است. حال اگر پیش از آن کلمات وجهی التزامی ساز بیاوریم، زمان فعل از وجه اخباری بدل به التزامی می‌شود و به صورت زیر در می‌آید: «کاش ایرج امتحان داده باشد» و اگر بگوییم «کاش ایرج امتحان داد» نادرست است. همچنین فعل جمله «علی به دیدن برادرش می‌رود» در وجه اخباری است و با آوردن یکی از کلمات وجهی پیش از آن، بدل به وجه التزامی می‌گردد: «باید علی به دیدن برادرش برود».

پس طبق نظر دست‌نویسان با آوردن کلمات وجهی و التزامی‌ساز فعل از وجه اخباری بدل به التزامی می‌شود؛ اما این نظر اشکالی اساسی دارد، زیرا طبق این نظر زبان فارسی باید هشت ماضی التزامی، دو مضارع التزامی و یک آینده التزامی داشته باشد، چون در فارسی هشت ماضی در وجه اخباری است: ماضی مطلق، ماضی استمراری، ماضی بعید، ماضی ملموس، ماضی مطلق نقلی، ماضی استمراری نقلی، ماضی بعید نقلی، ماضی ملموس نقلی (وحیدیان کامیار ۱۳۴۹: ۱۳۹). در مضارع نیز دو ساخت اخباری وجود دارد (مضارع اخباری ملموس و مضارع ملموس). فعل آینده نیز فقط یک ساخت دارد و آن هم در وجه اخباری است، حال آنکه در فارسی یک ماضی التزامی وجود دارد و یک مضارع التزامی. آینده التزامی هم وجود ندارد. این همان نکته‌ای است که هیچیک از دست‌نویسان به آن نپرداخته‌اند. هدف این مقاله بررسی همین مسأله است.^۱

۱. ناگفته نماند که بحث ما در ساخت التزامی است و ما را کاری با دست‌نویسان سنت‌گرا که فعل جمله‌ای نظیر «کاش می‌رفتم» را در وجه التزامی می‌دانند، نیست.

وجه التزامی در ماضی

برای روشن شدن قضیه ابتدا واژه‌های وجهی را پیش از ماضی مطلق در جمله «پرویز ایرج را دید» می‌آوریم تا ببینیم چه تغییری در وجه فعل رخ می‌دهد:

۱- ماضی مطلق

۱. باید (الزام) ایرج را دیده باشد
۲. شاید (احتمال) ایرج را دیده باشد^۱
۳. کاش (آرزو) ایرج را دیده باشد
۴. اگر (شرط) ایرج را دیده باشد^۲
۵. مبادا (تحدیر) ایرج را دیده باشد
۶. می‌خواست که ایرج را دیده باشد
۷. به خانه ایرج رفت که ایرج را دیده باشد

چنانکه می‌بینیم بعد از واژه‌های وجهی التزامی‌ساز به‌جای ماضی مطلق باید از ماضی التزامی استفاده شود. به عبارت دیگر ماضی مطلق صورت اخباری ماضی التزامی است. اکنون باید دید که وضع التزامی هفت ماضی اخباری دیگر چگونه است. دو حالت می‌تواند وجود داشته باشد:

۱. هفت ماضی دیگر که در وجه اخباری هستند، ساخت التزامی ندارند، یعنی تقابل میان وجه اخباری و التزامی خاص ماضی مطلق است و در ماضیهای دیگر این تقابل خنثی می‌شود، به عبارت دیگر ساخت اخباری و التزامی آنها فرق ندارد. اما این حالت مخالف نظر دستورنویسان است زیرا آنها به‌طورکلی گفته‌اند که اگر وقوع فعل نامسلم باشد وجه فعل، التزامی می‌شود. و نگفته‌اند که ماضی التزامی فقط در تقابل با ماضی مطلق است و ماضیهای دیگر مستثنا هستند.
۲. برای هر هشت ماضی اخباری فقط یک ماضی التزامی وجود دارد؛ به عبارت دیگر در وجه التزامی تفاوت میان ماضیهای وجه اخباری خنثی می‌شود، یعنی در وجه التزامی میان ماضیها تفاوتی وجود ندارد.

برای روشن شدن مسأله ناچار واژه‌های التزامی‌ساز را پیش از ماضیهای دیگر نیز می‌آوریم و نتیجه را بررسی می‌کنیم.

۱ و ۲. پس از «شاید» از ماضی مطلق هم می‌توان استفاده کرد، منتها در این صورت فعل جمله معنی مضارع دارد نه ماضی. شاید پرویز ایرج را دید، یعنی شاید ببیند. پس از واژه «اگر» نیز همین ویژگی دیده می‌شود.

۲- ماضی استمراری

فعل جمله: «پروین گهگاه مطالعه می‌کرد» ماضی استمراری و وجه آن اخباری است. اکنون واژه‌های التزامی‌ساز را پیش از آن می‌آوریم:

۱. پروین گهگاه باید مطالعه می‌کرد
۲. پروین کاش گهگاه مطالعه می‌کرد
۳. پروین شاید گهگاه مطالعه می‌کرد
۴. اگر پروین گهگاه مطالعه می‌کرد در امتحان موفق می‌شد
۵. می‌ادا پروین گهگاه مطالعه کرده باشد
۶. پروین دلش می‌خواست (که) گهگاه مطالعه می‌کرد
۷. پروین فقط برای این گهگاه مطالعه می‌کند که مطالعه کرده باشد

چنانکه می‌بینیم واژه‌های وجهی جلو فعل ماضی استمراری یکسان عمل نمی‌کنند و دو صورت دارند:

الف. در جمله‌های ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۶ صورت التزامی با اخباری فرقی ندارد و این مخالف نظر دست‌نویسان است زیرا با آنکه وقوع فعل از نظر گوینده نامسلم است و کلمات وجهی جلو آنها آمده است ساخت فعل در وجه اخباری است.

ب. در جمله‌های ۵ و ۷ صورت التزامی ماضی استمراری همانند صورت التزامی شده ماضی مطلق است. به عبارت دیگر تقابل میان ماضی مطلق و ماضی استمراری در وجه التزامی از میان می‌رود.

ماضی استمراری التزامی

نکته مهم این است که در بعضی از گویشهای فارسی ماضی استمراری صورت التزامی ویژه‌ای دارد. مثلاً در بعضی گویشهای جنوب خراسان از جمله بیرجند و گناباد جمله «علی به صحرا می‌رفت» به این صورت، التزامی می‌شود: «شاید علی به صحرا می‌رفته باشد.»

۳- ماضی بعید

در جمله «علی این خانه را قبلاً دیده بود» فعل جمله ماضی بعید است و از وجه اخباری. حال کلمات وجه‌ساز را قبل از آن قرار می‌دهیم تا نتیجه را ببینیم:

۱. باید علی این خانه را قبلاً دیده باشد
۲. کاش علی قبلاً این خانه را دیده بود
۳. شاید علی قبلاً این خانه را دیده باشد

۴. اگر علی قبلاً این خانه را دیده بود ... / دیده باشد

۵. مبدا علی قبلاً این خانه را دیده باشد

۷. رضا قلم به روی کاغذ برد که برایت نامه‌ای نوشته باشد چنانکه می‌بینیم ماضی نقلی پس از واژه‌های التزامی‌ساز جای خود را به ماضی التزامی می‌دهد. پس صورت التزامی ماضی مطلق نقلی با ماضی مطلق یکسان است. تنها تفاوت در این است که در صورت التزامی ماضی نقلی پس از «شاید» و «اگر» خود ماضی نقلی را نیز می‌توان به‌کار برد. به عبارت دیگر در این حالت صورت التزامی گونه آزاد صورت اخباری است.

۶- ماضی استمراری نقلی

این ماضی صورت التزامی ندارد. پس از واژه‌های «باید، کاش، شاید، اگر» همان صورت اخباری به‌کار می‌رود، یعنی تفاوت میان صورت اخباری و التزامی خنثی می‌گردد و پس از واژه‌های التزامی‌ساز دیگر ساخت دستوری ویژه‌ای وجود ندارد.

۷- ماضی بعید نقلی

این ماضی نیز صورت التزامی ندارد. پس از واژه‌های «شاید و اگر» همان صورت اخباری به‌کار می‌رود و پس از سایر واژه‌ها ساخت دستوری ویژه‌ای وجود ندارد.

۸- ماضی ملموس نقلی

این ماضی مانند ماضی بعید نقلی است. یعنی بعد از «شاید و اگر» همان ساخت اخباری ماضی ملموس نقلی به‌کار می‌رود و در سایر موارد ساخت ویژه‌ای وجود ندارد.

نتیجه ۱ ماضی التزامی در حقیقت ماضی مطلق التزامی است زیرا تنها ماضی مطلق و ماضی مطلق نقلی پس از واژه‌های التزامی‌ساز جای خود را به ماضی التزامی می‌دهند. البته چنانکه گفتیم در ماضی مطلق نقلی پس از «اگر و شاید» صورت اخباری به‌عنوان گونه آزاد التزامی به‌کار می‌رود. در این دو مورد در ماضی مطلق التزامی تقابل میان ماضی مطلق و ماضی مطلق نقلی خنثی می‌شود.

نتیجه ۲ ماضی استمراری و ماضی بعید پس از بعضی واژه‌های التزامی‌ساز جای خود را به ماضی التزامی می‌دهند و پس از بعضی دیگر ساخت اخباری آنها به‌کار می‌رود.

نتیجه ۳ ماضی ملموس، ماضی استمراری نقلی، ماضی بعید نقلی و ماضی ملموس نقلی هیچگاه صورت التزامی ندارند. پس از بعضی از واژه‌های التزامی‌ساز همان ساخت اخباری به‌کار می‌رود و پس از واژه‌های دیگر ساختی خاص وجود ندارد (جدول (۱)).

عوامل التزامی ساز	ماضی مطلق	ماضی استمراری	ماضی بعید	ماضی ملبوس	ماضی نقلی	ماضی استمراری نقلی	ماضی بعید نقلی	ماضی ملبوس نقلی
باید	خوانده باشد	می خواند	خوانده بود	داشت می خواند	خوانده است	می خوانده است	خوانده بوده	داشت می خوانده است
کاش	خوانده باشند	می خواند	خوانده بود	داشت می خواند	خوانده باشند	می خوانده است (نقل قول)	ساخت دستوری	ساخت دستوری ندارد
اگر	خوانده باشد	می خواند	خوانده بود	داشت می خواند	۱- خوانده باشند ۲- خوانده است	می خوانده است	خوانده بوده	داشت می خوانده
مبادا	خوانده باشند	خوانده باشند	خوانده باشند	ساخت دستوری ندارد	خوانده باشند	ساخت دستوری ندارد	ساخت دستوری	ساخت دستوری ندارد
می خواستم که	خوانده باشند	می خواند	خوانده بود	ساخت دستوری ندارد	خوانده باشند	ساخت دستوری ندارد	ساخت دستوری	ساخت دستوری ندارد
کتاب	خوانده باشند	خوانده باشند	خوانده باشند	ساخت دستوری ندارد	خوانده باشند	ساخت دستوری ندارد	ساخت دستوری	ساخت دستوری ندارد

۱. شاید کتاب خواند = (شاید بخواند) با مثال شاید خوانده باشند فرق دارد و مسئله این دو با یکدیگر متفاوت است.
۲. «خوانده باشند» در ماضی نقلی نسبت به «خوانده است» کاربرد بیشتری دارد.

وجه التزامی در مضارع

در فارسی امروز فعل مضارع در وجه اخباری دو ساخت دارد: یکی مضارع اخباری و دیگری مضارع ملموس؛ اما در وجه التزامی فقط یک ساخت هست به نام مضارع التزامی و حال آنکه طبق نظر دستورنویسان باید دو مضارع التزامی باشد، یعنی در برابر دو مضارع که وقوع فعل را به صورت مسلّم مطرح می‌سازند نیاز به دو مضارع است که وقوع فعل را به طور نامسلّم برسانند. برای روشن شدن مسأله واژه‌های التزامی‌ساز را پیش از دو مضارع به‌کار می‌بریم و نتیجه را بررسی می‌کنیم:

۱. مضارع اخباری

فعل جمله «فرهاد هر ماه به مسافرت می‌رود» مضارع اخباری است. اگر هر کدام از واژه‌های التزامی‌ساز را پیش از آن بیاوریم، فعل را الزاماً باید به صورت مضارع التزامی درآوریم: «شاید فرهاد هر ماه به مسافرت برود.»

البته بعد از «شاید و اگر» مضارع اخباری هم می‌آید اما زمان حال استمراری را می‌رساند: «علی شاید کتاب می‌خواند.»

۲. مضارع ملموس

فعل جمله «فرهاد دارد غذا می‌خورد» مضارع ملموس است و در وجه اخباری. اگر پیش از این فعل واژه‌های التزامی‌ساز بیاوریم دو حالت پیش می‌آید:

الف. پس از واژه‌های «شاید و اگر» همان صورت اخباری به‌کار می‌رود: «شاید فرهاد دارد غذا می‌خورد.»

ب. پس از واژه‌های دیگر ساختی خاص وجود ندارد: «فرهاد باید در حال خوردن غذا باشد.» پس مضارع التزامی مختص مضارع اخباری است.

آینده

فعل آینده که خبر مسلّم دلالت را می‌رساند، صورت التزامی خاصی ندارد. اگر پیش از فعل آینده، واژه‌های التزامی‌ساز بیاوریم می‌بینیم که مضارع التزامی جانشین آینده می‌شود:

«فردا برف خواهد آمد» (اخباری) «شاید فردا برف بیاید»

فعل آینده تنها بعد از واژه «اگر» امکان کاربرد دارد و آن نیز در پاسخ کسی است که فعل آینده را به‌کار می‌برد:

«باران خواهد آمد» «اگر باران خواهد آمد چرا شما چتر با خود نمی‌برید؟»

به هر حال مضارع التزامی دو کاربرد دارد: یکی مضارع غیرملموس التزامی و دیگر آینده التزامی (در جدول ۲) تغییرات مضارع اخباری و مضارع ملموس و آینده را پس از واژه‌های التزامی ساز می‌بینیم).
با توجه به مطالبی که گذشت می‌بینیم که آنچه دست‌نویسان دربارهٔ دو ساخت التزامی گفته‌اند مبنای استقرائی ندارد و سطحی و فاقد اعتبار علمی است.

جدول ۲

عوامل التزامی ساز	مضارع (بخواند)	مضارع ملموس	آینده (خواهد خواند)
باید	بخواند	ساخت دستوری ندارد	بخواند
کاش	بخواند	ساخت دستوری ندارد	بخواند
شاید	بخواند می‌خواند (۱)	دارد می‌خواند	بخواند
اگر	بخواند می‌خواند (۲)	دارد می‌خواند	۱- بخواند ۲- خواهد خواند (نقل قول)
مبادا	بخواند	ساخت دستوری ندارد	بخواند
می‌خواست که	بخواند	ساخت دستوری ندارد	بخواند
رفت که	بخواند	ساخت دستوری ندارد	بخواند

کتابنامه

- شفایی، احمد، ۱۳۶۳. مبانی علمی دستور زبان فارسی.
ناتل خانلری، پرویز، ۱۳۵۲. دستور زبان فارسی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
وحیدیان کامیار، تقی، ۱۳۴۹. دستور فارسی با روش آسان و نو، مشهد.

مرکز نشر دانشگاهی منتشر می‌کند:

- زبان، لئونارد بلومفیلد، ترجمهٔ علی محمد حق شناس
- آواشناسی زبان فارسی، آواها و ساخت آوایی هجا، یدالله ثمره [با تجدید نظر]
- فعل بسیط و مشتقات آن در فارسی امروز، علاءالدین طباطبائی